

TR222 Çanakkale Bölgesi Kümelenme Analizi¹

İsmail SEKİ²
Mahmut ARSLAN³
Selahattin BEKTAŞ⁴

Özet

Kalkınma politikalarının belirlenmesinde yerel aktörlerin davranışlarına ve incelenen bölgenin kendine has özelliklerine göre şekillenen bölgesel kalkınma politikaları, uygulandıkları bölgenin ulusal ve uluslararası ölçekteki rakiplerine göre rekabet gücü kazanmasını hedefler. Bölgesel rekabet gücünün artırılması hedefine ulaşmak için bölgenin kalkınma süreçlerinde lokomotif olacak sektörlerin belirlenmesi hayati önem arz etmektedir. Bu sektörlerin belirlenmesinde kümelenme potansiyeli yüksek olan sektörler avantajlıdır. Kümelenme; birbiri ile ilişkili veya birbirinin tamamlayıcısı olan ürünler üreten ve satan kuruluşların sektörel ve coğrafi temelde yoğunlaşmasıdır. Üç yıldız yöntemi; üç farklı parametre üzerine kurulmuştur. Bunlar; büyüklük, başatlık ve uzmanlaşmadır. Çalışmanın amacı, TR222 Çanakkale Bölgesinin imalat sanayindeki kümelenme potansiyelini ortaya koymak, bölgesel kalkınmada öncülük edebilecek sektörleri belirlemektir. Söz konusu sektörler belirlenirken, İzmir Kalkınma Ajansı'nın uygulamada öncülük ettiği, üç yıldız yöntemi kullanılmıştır. Üç yıldız analizi sonucunda TR222 Bölgesi için Nace Rev 2 kodlarına göre 08.99 – 10.20 – 10.92 – 23.31 – 23.41 – 23.42 – 23.99 – 46.12 sektöründe kümelenme potansiyeli belirlenmiştir. Söz konusu sektör dışında analizden üç yıldız alan başka bir sektör olmamakla beraber görece kümelenme potansiyeli kazanması beklenen sektörler analizden iki yıldız alan kömür, ana metal, mobilya, elektrik üretim sektörleri ile taşımacılık, motorlu araç ticareti ve yiyecek içecek hizmetleri sektörleri olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel İktisat, Bölgesel Kalkınma, Kümelenme, Üç Yıldız Analizi.

Cluster Analysis of TR222 Çanakkale Region

Abstract

Determination of development policies aims to attain competitiveness in national and international scope of the region where they're applied, according to the behaviours of the local actors and the regional development policies shaped in accordance with the specific characteristics of the region studied. In order to achieve the goal of increasing the competitiveness of the region, it is vital to determine the sectors that will be the locomotive of the region's development processes. Sectors with high clustering potential are more advantageous in determination of these sectors. One of the most popular methods that exist in literature on measuring clustering potential is the three-star analysis. The aim of this study is to determine the clustering potential of the TR222 Çanakkale region and identify the sectors that could lead in regional development. On specifying these sectors the three-star methods pioneered by the İzmir Development Agency in practice was used. Three star method is based on three different parameters which are magnitude, dominance and specialization. In conclusion, the eight sectors which have the Nace Rev 2 codes 08.99 – 10.20 – 10.92 – 23.31 – 23.41 – 23.42 – 23.99 – 46.12 achieves cluster potential in TR222 region. By the way, sectors of coal mining, basic metal, furniture, electricity, transportation, vehicle trade and food services get two stars and show the opportunity of being cluster.

Keywords: Regional Economics, Regional Development, Cluster, Three Star Analysis.

GİRİŞ

Sanayi Devrimi ile birlikte ülkelerde ekonomik, siyasi ve sosyal açıdan değişimler gerçekleşmesi, doğal kaynakların, sermayenin ve emeğin belirli bölgelerde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bölgesel

¹ Çalışma Uluslararası Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Sempozyumunda, (28-30 Nisan 2018, Antalya) sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Bu çalışmada Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi BAP Birimi tarafından desteklenen SBA-2017-1180 kodlu TR222 Çanakkale Bölgesinin İmalat Sanayii Kümelenme Potansiyelinin Belirlenmesi başlıklı projeden elde edilen sonuçlar kullanılmıştır.

² Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü. (Sorumlu Yazar) ismailseki@gmail.com

³ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı mahmutarslan1992@gmail.com

⁴ Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı. selahattinbektas42@gmail.com

kalkınmada başarısız olan bölgelerin söz konusu başarısızlıkları öncelikle çevre bölgelere daha sonra da tüm ülke geneline sirayet ederek ulusal kalkınmaya olumsuz etki etmektedir. Bölgeler arası gelişme farklılıklarından kaynaklanan göçler, çevre sorunlarına, hızlı kentleşmeye, altyapı yatırımlarının yetersizliğine ve nihayetinde gecekondulaşmaya sebep olmaktadır. Bölgesel kalkınma yaklaşımı, ekonomik ve sosyal faaliyetlerin ülkenin bölgelerinde eşit bir şekilde dağılmamış olması gerçeğinden hareket ederek kalkınmada geri kalmış bölgelerin bir bütün olarak kalkındırılmasını amaçlamaktadır.

Bölgesel kalkınma yaklaşımı, bölgesel dengesizlikleri gidermek için kümelenmelerden yararlanmaktadır. Bölgesel kalkınma yaklaşımının amacı bölgesel rekabet gücünü arttırmaktır. Yeni bölgesel gelişme yaklaşımları çerçevesinde, bireysel işletmelerin desteklenmesi yerine bütün saha içindeki oyuncuların desteklenmesi, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi, bölgesel çekiciliğin sağlanması ihtiyacı kümelenme yaklaşımının önemini artırmıştır.

Kümelenme yaklaşımını bilimsel çalışma alanında ilk kullanan kişi olan Porter (1990) kümelenmeyi şu şekilde açıklamıştır:

“Kümelenme birbiriyle bağlantılı olan işletmelerin ve kurumların belirli yerlerde coğrafi olarak yoğunlaşmalarıdır. Kümelenmeler, rekabet açısından önemli olan, birbiriyle bağlantılı endüstrileri ve diğer kurumları içine alır. Bunlar bileşen, makine ve hizmet sağlayan ihtisaslaşmış tedarikçileri ve ihtisaslaşmış altyapı sağlayıcıları kapsar. Kümelenmeler genelde dikey olarak tedarik kanallarını ve müşterileri, yatay olarak tamamlayıcı ürünler üretenleri ve yetenekler, teknoloji veya ortak girdi kullanımı yönünden ilgili olan sanayilerdeki işletmeleri kapsayacak şekilde genişler. Son olarak, kümelenmeler kamu kurumlarını ve üniversiteleri, standart belirleyici ajansları ve danışmanları, mesleki eğitim kurumlarını ve sendikalar gibi ihtisaslaşmış eğitim, öğretim, araştırma, bilgi ve teknik destek sağlayan diğer kurumları kapsar.”

Kümelenme yapısının içerisinde bulunmak, işletmelerin fırsatları önceden fark etmesini sağlar. Ayrıca söz konusu durum ulaşım masraflarını ve stok maliyetlerini azaltmakta, gecikmeleri engellemekte, firmaların teknolojik avantajlara ve bilgiye ulaşmalarında ve uzmanlık alanlarındaki diğer işletmelerle uyumlaşmalarında kolaylık sağlamaktadır. Kümelenmede yer alan işletmeler arasında bağlılık zinciri bulunması, firmaların küme ağına girerek kümede oluşan pazardan faydalanmalarına da olanak sağlamaktadır. Özellikle küme içerisinde gün yüzüne çıkmayan piyasa ve işletme tecrübesinin karşılıksız olarak farklı rakip firmalara aktarılmasını sağlayarak, kümelenme bünyesinde kurulacak işletmelerin piyasada kalma avantajını arttırmaktadır. Kümelerde kurulacak yeni işletmelerin sağlayacakları iş fırsatları, buldukları bölgede istihdamın artırılmasında etkili olacaktır. Kümelerin, açılacak işletmelere sundukları iş imkânları olanakları kümenin bulunduğu bölgede istihdamın artmasına katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmanın amacı, TR222 Çanakkale bölgesinin imalat sanayindeki kümelenme potansiyelini ortaya koymak, bölgesel kalkınmada öncülük edebilecek sektörleri belirlemektir.

Çalışmanın ikinci kısmında ampirik ve teorik olarak literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü kısımda, bölge ve bölgesel kalkınma kavramları ile kümelenme kavramı açıklanmış, çalışmanın dördüncü kısmında ise kümelenme potansiyeli olan sektörleri belirlemek için üç yıldız yöntemine dayalı ampirik bir analiz yapılmıştır. Çalışmanın son bölümünde TR222 bölgesinde kümelenme potansiyeli olan sektörlerle ilişkin genel değerlendirmelere yer verilmiştir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Bölgesel kalkınma ve kümelenme yaklaşımında özellikle Türkiye'ye ilişkin literatür incelendiğinde, bölgesel kalkınmaya ilişkin teorik çalışmaların yanında özellikle kalkınma ajansları tarafından yürütülen kümelenme merkezli saha çalışmaları dikkat çekmektedir.

OECD (2005), rekabetçi bölgelerin kurulması için gerekli stratejileri ve yönetim mekanizmalarının incelendiği çalışmada teorik bir yaklaşım ortaya koymuştur. Çalışmaya göre bölgesel kalkınmada

yatay ve dikey işbirliği sağlayan mekanizmaların yönetişime katkıları kalkınma süreçleri için hayati önem taşımaktadır. Kargı (2009), Türkiye ile AB’de uygulanan bölgesel kalkınma politikalarını karşılaştırmış, Türkiye’de uygulanan politikaların yetersiz kaldığı ve revize edilmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Sevinç (2011), bölgesel kalkınma yaklaşımıyla ilgili sorunları analiz ettiği çalışmada Türkiye’de uygulanan bölgesel kalkınma politikalarını karşılaştırmış ve bölgesel kalkınma stratejilerinin belirlenmesinde merkezi yönetimden ziyade yerel aktörlerin karar verici olması gerektiği vurgulanmıştır. Bakırcı vd. (2016), turizmin bölgesel kalkınmaya etkisini İBBS-1 bazında incelediği çalışmada, karma araştırma yöntemi kullanılmış ve bölgesel kalkınmada özellikle termal turizmin öncülük ettiği sonucuna varılmıştır.

Porter (1998), bölgelerin ekonomik performansı adlı çalışması yeni rekabetçilik anlayışını kümelenme yaklaşımı ile açıklayan ve kümelenme teorisini oluşturan temel çalışmadır. Söz konusu çalışma ile kümelenme kavramının teorik temelleri atılmış, coğrafi yakınlığın küresel ekonomide giderek küçümsenen öneminin yeniden göz önüne alınması gerektiği vurgulanmıştır. Kümelenme teorisinin doğduğu ABD’ye ilişkin yapılan ampirik bir çalışma olan CMAP (2009)’da Şikago Bölgesi için endüstriyel kümelenmeler belirlenmiştir. Söz konusu çalışmada iki, dört ve altı kodlu NACE sınıflamasına göre üç farklı analiz yapılmış ve sonuç olarak bölgede finansal ve biyomedikal kümelenmelerin güçlü olarak varlığını koruduğu, lojistik kümesinin bölgede gelişim gösterirken eğitim kümesinin istenilen yoğunluğa ulaşamadığı ortaya konulmuştur. Türkiye’deki kümelenme odaklı çalışmalar incelendiğinde, çalışmaların teorik tabanlı olmaktan ziyade uygulama tabanlı olduğu dikkati çekmektedir. Özellikle İZKA tarafından 2010 yılında yapılan çalışmalardan sonra uygulamaya yönelik akademik çalışmaların artış gösterdiği söylenebilir. Bu bağlamda nispeten literatürdeki eski çalışmalardan olan Eser ve Köse (2005)’de, Türkiye imalat sanayisi yerelleşme ve yoğunlaşma açısından incelenmiştir. Çalışmaya göre Türkiye’de imalat sanayi mekânsal olarak dengesiz bir dağılım ve kutuplaşmış bir görünüm göstermektedir. Çağlar (2006), yerelleşme ile bölgesel kalkınma için kümelenmelerin güçlendirilmesinin önemini vurgulamıştır. Bununla beraber çalışmada özel sektör ile diğer kurum ve kuruluşların kümelenmeye uygun sektörlerdeki şirketlerin rekabet gücünü ne ölçüde etkileyebileceği üzerinde durulmamıştır. İZKA (2010), İzmir’deki mevcut sektörlerin kümelenme potansiyellerine yönelik strateji geliştirilmesini amaçlayan çalışmada 3 yıldız yöntemi kullanılmıştır. Uygulamada öncü sayılabilecek bu çalışma sonucunda mevcut sektörlerin kümelenme potansiyelleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmaya göre İZKA sorumluluk sahasında 14 sektör 3 yıldız olarak kümelenme potansiyeli göstermiştir. Alsaç (2010), Türkiye’nin bölgesel kalkınma stratejisi içerisinde kümelenmeyi incelediği çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda bölgesel kalkınmanın başarılı olabilmesi için kümelenmenin desteklenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Tutar vd. (2011), çalışmada kümelenmenin yerel kalkınma ile ilişkisini incelemiştir. Çalışmada Türkiye’nin kümelenme modeli çerçevesinde SWOT analizi yapılmış ve kümelenme uygulamaları farklı ülkeler için karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Buna göre Türkiye’nin güçlü bir kümelenme avantajına sahip olduğu çalışmada belirtilmiştir. Ancak geri kalmış bölgelere hangi sektörlerde kümelenme modeli oluşturulabileceği ve yerel kalkınmaya nasıl bir etki edeceği çalışmada yer almamıştır. Albayrak ve Erkut (2010), Türkiye’de bölgesel rekabet gücü analizi adlı çalışmalarında temel bileşen analizi ve hiyerarşik kümeleme analizi yöntemlerini kullanılmışlardır. Çalışmaya göre Türkiye’nin bölgesel kalkınma stratejisi oluşturulurken küresel ölçekte rekabet gücü olan bölgeler, ülke içinde birbirileri ile rekabet eden bölgeler ve sosyo-ekonomik açıdan geri kalmış bölgeler için üç farklı bölgesel kalkınma stratejisinin belirlenmelidir. Gültekin (2011), küreselleşme çağında dış ticarete rekabet için Türkiye’nin tarım sektöründe kümelenme oluşturmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Çalışmaya göre Türkiye’de tarım sektöründeki çok sayıda küçük işletmenin dev uluslararası şirketlerin dış rekabetinden korunmak, ihraç mallarına güvenli dış pazarlar bulabilmek ve iç pazar darlığını kırabilmek için işbirliği yapmaları gerekmektedir. Bu işbirliği de ancak kümelenme ile gerçekleşebilir. GEKA (2011), TR32 Düzey II bölgesinde kümelenme yaklaşımı adlı çalışmada Herfindahl - Hirschman endeksi ve 3 yıldız analizi olmak üzere iki farklı istatistiksel analiz yöntemi kullanmıştır. Çalışmanın sonucunda TR32 bölgesinde kümelenme potansiyeli en yüksek sektör Kara Taşımacılığı ve Boru Hattı Taşımacılığı olarak belirlenmiştir. MEVKA (2011) tarafından TR52 Bölgesi için kümelenme analizi yapılan çalışmada analitik hiyerarşi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmaya göre TR52 bölgesinde süt ve süt

ürünleri sektörüne ilişkin kümelenme potansiyeli görülmüştür. Seki ve Arslan (2018), TRC2 (Şanlıurfa –Diyarbakır) bölgesi kümelenme potansiyeli analizinin çalışmalarında üç yıldız yöntemi kullanılmıştır. TRC2 bölgesindeki imalat sanayine ilişkin hiçbir sektör analizden 3 yıldız alamamış bir başka deyişle kümelenme potansiyeli gösterememiştir.

Özellikle uygulamaya yönelik literatür incelendiğinde akademik çalışmaların ve analizlerin başını kalkınma ajanslarının raporlarının çektiği görülmektedir. Çalışmaların uygulandığı bölgeler farklılık gösterse de analiz yöntemlerinde literatürde bir birlik olduğu söylenebilir. Ancak özellikle üç yıldız analizinde bölgeler için belirlenen eşik değerlerinin görece sübjektif olduğu ve herhangi bir matematiksel formülasyona dayanmadığı dikkat çekmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1 Bölgesel Kalkınma

Bölge kavramı Latince “regio” yani çevre-alan kelimesinden türetilen ve sınırları zor belirlenen bir kavramdır. En genel tanımıyla bölge, ülkeden küçük veya il den büyük, yan yana gelmiş birimlerin bütünlüğü olan, ulus devletlerin denetiminde sınırları belli yerlerdir (Aksel, 2013:13).

Bölgesel kalkınma yaklaşımı, sanayileşmenin belirli bölgelerde toplanması sonucu ortaya çıkan bölgeler arası adaletsizliği ortadan kaldırmak veya minimum seviyesine indirmek amacıyla, geri kalmış bölgelerin sanayileştirilerek, ekonomik ve sosyal kalkınma potansiyelinin aktif hale getirilmesiyle birlikte, bölgeler arasında eşit bir ekonomik refah dağılımının sağlanmasını amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda geri kalmış bölgelere uygulanan bölgesel kalkınma politikaları, bölgeler arasındaki farklılık derecesine göre çeşitlilik göstermektedir (Seki, Arslan, 2018: 37). Ulusal alanda gelişmiş veya gelişmekte olan ekonomiler şeklinde gerçekleşen farklılaşma, her bölgenin kendi içinde de bu farklılıkları meydana getirmiştir. Ancak, gelişmiş bölgeler arasında görülen farklılaşma, gelişmekte olan bölgelere göre daha azdır. Bölgesel kalkınma için seçilen bölge ve sektörlerde yatırım düzeyi ve potansiyelinin artırılması ile bu bölgelerde ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi için bölgenin ekonomik kapasitesini saptamak gerekir (Alsaç, 2010: 55).

2.2 Bölgesel Kalkınmada Kümelenme Yaklaşımı

Bölgesel kalkınma politikalarında firmaların işbirliğinin önemi üzerinde durulmakta ve bölgeler arası farklılıkları aza indirmek veya gidermek için kümelenmelerden yararlanılmaktadır. İstihdamın artırılması, verimliliğin artırılması, yeni iş imkânlarının sağlanması, yenilik (inovasyon) faaliyetinin desteklenmesi, yeniliğin ticarileşmesi, rekabet ve işbirliği olanağı sağlanması için kümelenme yaklaşımı, bölgesel kalkınma politikalarında bir araç olarak kullanılmaktadır. Kümelenmenin bölgesel kalkınma yaklaşımına en önemli katkısının firmaların rekabet avantajlarını artırması olduğunu söyleyebiliriz. Rekabet avantajının temelinde ise maliyet avantajı ve diğer firmalardan farklılık avantajı yatmaktadır (Bayraktutan, 1994: 189).

OECD (1999) kümeleri şu şekilde tanımlamaktadır:

“Kümeler, birbirlerine katma değer sağlayan bir üretim zincirinde, birbirlerine güçlü bir şekilde bağlı olan firmaların, bilgi üreten ajansların ve müşterilerin üretim ağıdır.”

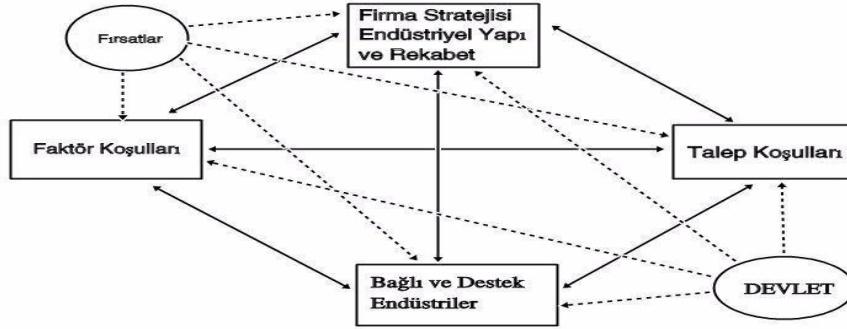
UNIDO (1999) ise kümelenmeyi şu şekilde tanımlamaktadır:

“Kümelenme, birbirleri ile ilişkili veya birbirlerinin tamamlayıcısı olan ürünleri üreten ve satan kuruluşların sektörel ve coğrafi temelde yoğunlaşmalarıdır.”

Genel olarak kümelenme kavramı birbirleri ile işbirliği yapan ve aynı zamanda birbirleri ile rekabet eden, coğrafi olarak bir veya birkaç bölgede yoğunlaşmış, birbirleriyle bilgi alışverişinde bulunan, belli bir alanda uzmanlaşmış ve ortak teknoloji ve yeteneklerle birbirine bağlanmış, bilim tabanlı ya da geleneksel, bağımsız firma grupları ile koordineli işleyen birliktelikler ve yenilikçilik potansiyelini artıran sistem olarak da ifade edilebilir (Seki, Arslan, 2018: 38; Müderrisoğlu, 2016: 13-16)

2.2.1 Porter'in kümelenme yaklaşımı

Michael E. Porter'in 1990 yılında yazdığı kitabı "Ulusların Rekabet Avantajları" (The Competitive Advantage of Nations) da Elmas Modelini geliştirmiştir.

Şekil 1:Elmas Modeli

Kaynak: Kartal, 2013:41

Porter'in elmas modeli yaklaşımı rekabet edebilirliği yerel koşullarla değerlendirmektedir. Devletin dışsal bir etken olarak tanımlanan elmas modeli üzerinde dört faktör etkisi bulunduğu görülmektedir. Porter'in Elmas modelinin ana unsurları faktör (girdi) koşulları, talep koşulları, bağlı ve destek endüstriler ile firma stratejisi, endüstriyel yapı ve rekabet durumu olmak üzere 4 ana faktör halinde değerlendirilmiştir. Porter'in Elmas Modelinde, bir etkenin etkisi diğer etkenlere de bağlıdır. Elmas Modeli aynı zamanda kendi kendini güçlendirme modelidir (Seki, Arslan, 2018: 39).

2.2.1.1 Girdi (faktör) koşulları

Bölgesel girdi koşullarının dezavantajları, kuruluşları ulusal düzeyde avantaj oluşturabilecek yenilik ve yeni fikirler geliştirmeye zorlayacaktır. Böylece ülke yeni teknoloji ve endüstriyel kaynaklar gibi önemli girdilerini yaratabilir. Girdi koşullarında altyapı girdileri, nitelikli işgücü, doğal kaynaklar, sermaye, teknoloji, rekabet avantajı yaratmaktadır. Üretim için önemli olan unsur faktörler ülke tarafından oluşturulabilir (Alsaç, 2010: 17).

2.2.1.2 Talep koşulları

Talep koşulları, işletmenin ürünlere verdiği önemle birlikte yenilikçilik seviyesini etkilemektedir. Talep eden bir yerel pazar büyüme ve gelişme için tetikleyici bir unsur olabilir. Bir ürünün kendi bölgesindeki talep, dışarıdaki aynı ürüne verilen talepten daha yüksek bir yoğunluk gösterdiği zamanlarda, küme içerisindeki bölgesel işletmeler söz konusu ürün ihraç edilmeye başladığında, bu ürüne daha çok önem verir buna bağlı olarak da söz konusu ürünün üretiminde bölgesel rekabet avantajını da sağlamış olur (Koç, 2014: 88).

2.2.1.3 Bağımlı ve Destek Endüstriler

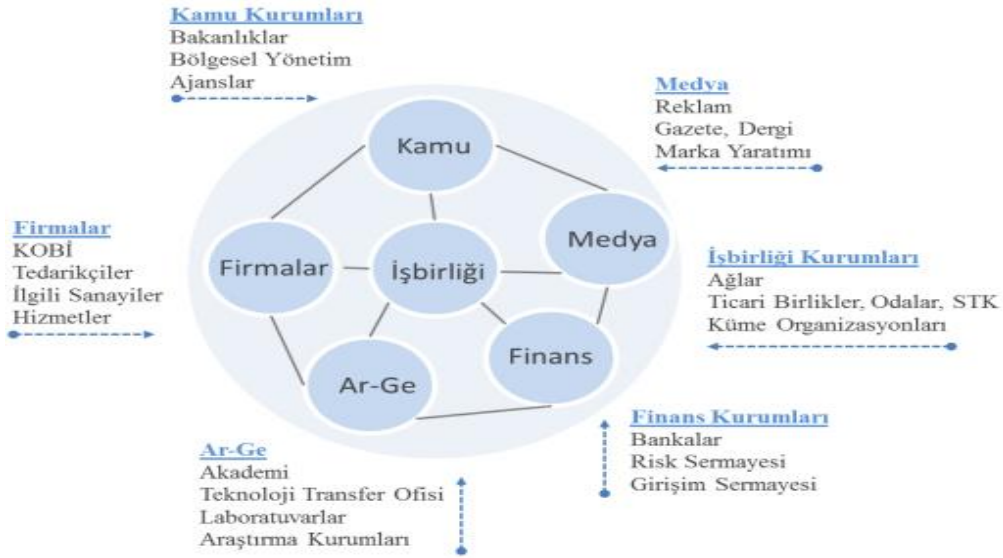
Bölgesel destekleyici işletmeler rekabetçi ise kuruluşlar maliyette etkili ve yenilikçi girdilerin rahatlığını yaşar. Rekabetçi işletmeler, sektöre daha ucuz ve yeniliği teşvik edici girdi teminini sağlayarak rekabet avantajı oluştururlar. Dikey ve yatay ilişki içerisinde bulunan rekabetçi sektörlerle işbirliği yapan ilgili ve destekleyici firmalar, aynı zamanda yenilikçiliği ve fikir alışverişini de ilişkide oldukları sektörlerle getireceklerdir. Bu etki tedarikçiler küresel rekabet yaşadığında daha da güçlenir (Cansız, 2011: 6).

2.2.1.4 Firma Stratejisi Endüstriyel Yapı ve Rekabet

Elmas modeline göre, iç piyasada işletmeler düşük rekabeti bir avantaj olarak görseler bile, stratejik bir bölgesel rekabet, işletmeleri ekonomik imkânların ilerisine geçmeye ve yenilik yapmaya zorlayarak uluslararası rekabete hazırlamaktadır (Erkut, 2011: 58).

2.2.2 Küme aktörleri

Kümelenmenin oluşumu, farklı aktör ve faktörlerin birbirleriyle etkileşimine bağlı bir süreçtir. Porter'ın (1998) önemle üzerinde durduğu gibi her küme kendine özgüdür. Kümelenmeler bölgenin diğer bölgelerle olan rekabet avantajını artırmaya katkıda bulunacak temel aktörler olan kamu kurumlarını, eğitim ve öğretim kurumlarını ve mali kurumları da içermektedir. Küme oluşumunda; aktörlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde, ilişkilerin mekânsal boyutuna ve işbirliğinin rekabet avantajına etkisine dikkat çekmiştir. Küme Aktör Şeması aşağıdaki şekil 1 de gösterilmiştir (Müderrişoğlu, 2016:120-128).

Şekil 2: Küme Aktör Şeması

Kaynak: Müderrişoğlu, 2016: 20

Küme aktörlerinin bu kadar fazla olmasının sebebi yaşadığımız coğrafyanın sosyal ve ekonomik niteliklerinden, ekonominin gelişmişlik seviyesinden, kümenin aktörlerinin kendine özgü özelliklerinden, küme aktörlerinin anlaşmalarla belirledikleri hedeflerinin kümeden kümeye farklılık göstermesinden vb. gibi birden fazla sayıda etkenden kaynaklanmaktadır. (Sayın, 2017: 83-91).

2.2.3 Kümelenmenin Önemi

Kümelenme faaliyetleri öncelikle rekabet üstünlüğü sağlama, bölgesel kalkınmadaki etkinliği ve refah seviyesini artırma gibi konularda önemlidir. Karayel (2010)'a göre kümelenmenin faydaları şu şekilde özetlenebilir; kümeler:

- İhtiyaç duyulan araç ve gereçlerin uygun koşullarla bulunmasına olanak sağlayarak küme içindeki firmalara kârlılık avantajı sağlar.
- Rekabet avantajı olan ürünün ve işgücü kalitesinin artırılmasını sağlar.
- Küme içinde olan firmaların istihdamlarını ve verimliliklerini arttırmalarını sağlar.
- Firmaların ihracat ve satışlarının artmasını sağlayarak, firmaların büyümesine olanak sağlar.
- Yenilik düzeyinin artmasını ve buna bağlı olarak teknolojik gelişmenin yaygınlaşmasını sağlar.
- Yerel rakiplerle nasıl yarışması gerektiğini öğretir.
- Ar-Ge, finansal kaynaklara ulaşım ve pazarlama gibi kaynakların daha verimli kullanılmasını ve bu kaynaklardan daha iyi faydalanmasını sağlar.
- Bölge ekonomisini büyütür kaydırır ve refah seviyesini artırır.
- Küme içindeki firmaların bölgenin ortak gereksinim ve menfaatleri için bölgeye destekte bulunmasını sağlar.
- Bölgeyi yatırımı teşvik etmek için elverişli konuma getirir.

- Bölgede üniversite- sanayi işbirliğini destekleyerek, Ar-Ge ve yenilik çalışmalarının güçlenmesini sağlar.
- Her türlü teşvik sisteminin işleyişini kolaylaştırır.
- Küme içerisinde eğitim ve danışmanlık faaliyetlerinin geliştirilmesini sağlar

Yukarda belirttiğimiz kümelenmenin faydaları düşünüldüğünde kümelenmenin gerçekleştirildiği bölgelerde, küme içerisindeki tüm sektörlerin bu durumdan kazançlı çıkacağını ve bölgesel kalkınmanın gerçekleştirileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz (Karayel, 2010: 35).

2.2.4 Kümelenme ve Yenilik

OECD (2005)'ye göre yenilik, "bir fikrin yeni bir ürün, uygulama veya hizmet yöntemine dönüştürülmesi" olarak tanımlanmaktadır. Kümelenmenin oluşmasında etkili olan aktörler ve rekabet ilişkisini incelediğimizde, kümelerin oluşturduğu bilgi birikimlerinin yenilikçilik faaliyetlerini teşvik ettiğini, verimliliği ve kümelenmenin rekabetçilik avantajını arttırdığını söyleyebiliriz. Bu nedenle yenilikçilik ve kümelenme birbirini karşılıklı olarak tetiklemektedir. Bölgede oluşan pazarlarda işletmeyi yenilik yapmaya zorlayan müşterilerin varlığı, işletmenin büyümesini ve yenilikçiliğini desteklemektedir. Bölgede oluşan pazardaki beklenti seviyesi yüksek olan müşterilerin zorlamasıyla sektörünü geliştiren işletme sahipleri bölgede oluşan pazarlara açıldığında da rakiplerine göre daha büyük avantaja sahip olmaktadır. Kümelenme ile kurulan alıcı satıcı ilişkisi, ortak pazarlama, dernekleşme, Ar-Ge, eğitim vb. gibi güçlü bir işbirliği ortaya çıkaran faaliyetler, üretim maliyetlerini düşürmekte ve yenilikçiliği tetiklemektedirler (Kartal, 2013: 58-61; Karayel, 2010: 83).

2.2.5 Kümelenme ve Rekabet Yeteneği

Kümelenme, küçük ve büyük işletmelerin bölgeler düzeyinde rekabetçi tutumlar sağlaması ve çağdaş kavramları bünyesinde bulunduran yaklaşım olması noktasında araştırma kurumlarını, özel kuruluşları, araştırma kurumlarını, yerel yönetimleri, sivil toplum kuruluşlarını, kamu otoritelerini ve toplumun diğer ilgili kesimlerinde yer alan aktörleri bir araya getirmektedir. Bölgede faaliyet gösterdiği sektör ortalamasının üzerinde kâr elde etmek ve büyümeyi düşünüyorsa o işletmenin rekabet avantajı üstünlüğüne sahip olduğu söyleyebiliriz. İş geliştirme veya büyütme hedefi sürdürülebilir rekabet avantajı sağlamaktır. Rekabet avantajı, maliyet ve farklılık olmak üzere iki temel boyutta açıklanır (Karayel, 2010: 97).

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

3.1 Veri Seti

TR222 (Çanakkale) bölgesi kümelenme potansiyelinin analizi için ortaya konulan üç yıldız yönteminde, TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği)'den alınan NACE Rev. 2 sınıflamasındaki 2-4 kodlu faaliyetler baz alınmıştır. 2017 yılı haziran ayı verileri kullanılarak yapılan analizde, sektörlerin il ve ülke geneli istihdam içindeki paylarının dikkate alındığı başatlık, büyüklük ve uzmanlaşma parametrelerine dayanılarak, **eşik değerlerine belirlenmiş İZKA (İzmir Kalkınma Ajansı)**'nin belirlediği değerler göre ortaya konulmuştur.

3.2 Yöntem

TR222 (Çanakkale) bölgesi istihdamın yoğunlaştığı sektörler genel olarak tarım, su ürünleri, turizm, hizmet ve sanayi sektörlerinde kümelenme potansiyeli olacağı öngörüldüğü için söz konusu sektörler olarak ortaya çıkmaktadır. Kümelenme potansiyelinin analizinde niceliksel olarak birçok farklı analiz yöntemi kullanılmaktadır. "Yoğunlaşma katsayısı, Herfindahl Endeksi, yerelleşme katsayısı, değişim payı yaklaşımı ve girdi-çıktı analizleri firma sayısı, istihdam payı," gibi çeşitli değişkenlerle bir arada kullanılarak bölgelerdeki kümelenme potansiyeli olan sektörler tespit edilmektedir. Bu çalışmada kullanılan yöntem, İzmir Kalkınma Ajansı'nın uygulamada öncülük ettiği, üç yıldız yöntemi kullanılacaktır. Üç yıldız yöntemi; üç farklı parametre üzerine kurulmuştur. Büyüklük, başatlık, uzmanlaşmadır. Bu çerçevede de üç yıldız yönteminde kullanılan değişkenleri aşağıda gösterilmiştir.

(E_i): Türkiye genelinde ilgili sektördeki istihdam sayısı

(E_t): Türkiye'deki tüm sektörlerde istihdam sayısı

(e_i): Bölgede belirli sektördeki istihdam sayısı

(e_t): Bölgedeki tüm sektörlerde istihdam sayısı

$$\text{Büyüklik} = e_i / E_i$$

$$\text{Başatlık} = e_i / e_t$$

$$\text{Uzmanlaşma} = (e_i / e_t) / (E_i / E_t)$$

3.2.1 Büyüklik

Bölgede belirli bir sektördeki istihdam sayısı, Türkiye genelinde ilgili sektörde istihdam sayısı oranlanır. Bu oran eşik değeri ile karşılaştırılır.

(e_i): Bölgede belirli sektördeki istihdam sayısı

(E_i): Türkiye genelinde ilgili sektördeki istihdam sayısı

Eşik Değeri: 0,06 (İZKA-İzmir Kalkınma Ajansı'nın belirlediği değerler)

(e_i/E_i) > Eşik Değerinden büyük ise ilgili sektör 1 yıldız alır.

3.2.2 Başatlık

Bölgede belirli bir sektördeki istihdam sayısı, Bölgedeki tüm sektörlerdeki istihdam sayısı oranlanır. Bu oran eşik değeri ile karşılaştırılır.

(e_i): Bölgede belirli sektördeki istihdam sayısı

(e_t): Bölgedeki tüm sektörlerde istihdam sayısı

Eşik Değeri: 0,01 İZKA (İzmir Kalkınma Ajansı'nın belirlediği değerler)

(e_i/e_t) > Eşik Değerinden büyük ise ilgili sektör bir yıldız almaktadır.

3.2.3 Uzmanlaşma

Bölgede belirli sektördeki istihdam sayısı Türkiye'nin genelindeki payı ile karşılaştırıldığında daha yüksek bir yoğunluk gösteriyorsa, bu ilgili sektörün bölgede uzmanlaştığını göstermektedir.

(e_i): Bölgede belirli sektördeki istihdam sayısı

(e_t): Bölgedeki tüm sektörlerde istihdam sayısı

(E_i): Türkiye belirli sektördeki istihdam sayısı

(E_t): Türkiye'deki tüm sektörlerde istihdam sayısı

(e_i/e_t) / (E_i/E_t) > 1 büyük ise belirli sektör 1 yıldız almaktadır

Tablo 2: Üç Yıldız Analizinde Yer Alan Kriterler ve Eşik Değerleri

<i>Kriterler</i>	<i>Formül</i>	<i>Eşik Değeri</i>	<i>Yıldız Alma Koşulu</i>
Büyüklik	(e _i /E _i)	0,06	(e _i /E _i) > 0,06
Başatlık	(e _i /e _t)	0,01	(e _i /e _t) > 0,01
Uzmanlaşma	(e _i /e _t) / (E _i /E _t)	1,00	(e _i /e _t) / (E _i /E _t) > 1

Kaynak: İZKA, 2010:14; Seki ve Arslan, 2018:48

Üç yıldız Analizinde, **İZKA(İzmir Kalkınma Ajansı)**'nın belirlediği kritik değerlerinden büyük değer alan sektör birer yıldız almaktadır. Uzmanlaşma, Başatlık ve Büyüklük kriterlerinden birer yıldız alan sektör 3 yıldız değerine sahip olmaktadır. Bu kriterlere uyan 3 yıldız alan sektörler TR222 bölgesi kümelenme potansiyeli faaliyetlerinde öncelikli kümelenme potansiyeli olan sektör olarak değerlendirilmektedir.

4. TR222 ÇANAKKALE BÖLGESİ KÜMELENME ANALİZİ

TR222 bölgesi için yapılan analizde, TR222 bölgesinde faaliyet gösteren 105 sektörden 71 sektör hiç yıldız alamamıştır. Kümelenme potansiyeli beklenen 2 ve 3 yıldız alan 34 sektör incelendiğinde söz konusu sektörlerin 8 tanesinin 3 yıldız alıp kümenle potansiyeli gösterdiği tespit edilmiştir. Bu sektörler Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3: TR222 Çanakkale Bölgesi Üç Yıldız Alan Sektörler

NUTS 3 KODU	Nace Kodu	Sektör Adı	Yıldız Büyüklük (yıldız varsa; 1 yoksa 0)	Yıldız Başatlık (yıldız varsa; 1 yoksa 0)	Yıldız Uzmanlaşma (yıldız varsa; 1 yoksa 0)
TR222	08.99	Başka yerde sınıflandırılmamış diğer madencilik ve taş ocakçılığı	★	★	★
TR222	10.20	Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçaların işlenmesi ve saklanması	★	★	★
TR222	10.92	Ev hayvanları için hazır gıda imalatı	★	★	★
TR222	23.31	Seramik karo ve kaldırım taşları imalatı	★	★	★
TR222	23.41	Seramik ev ve süs eşyaları imalatı	★	★	★
TR222	23.42	Seramik sıhhi ürünlerin imalatı	★	★	★
TR222	23.99	Başka yerde sınıflandırılmamış metalik olmayan diğer mineral ürünlerin imalatı	★	★	★
TR222	46.12	Yakıtların, maden cevherlerinin, metallerin ve endüstriyel kimyasalların satışı ile ilgili araçlar	★	★	★

Kaynak: Yazarların Hesaplamaları

Bölgede 3 yıldızla sahip olup, kümelenme potansiyeli olan bu 8 sektör uzmanlaşma, büyüklük ve başatlık kriteri değerleri bakımından eşik değerleri geçerek her bir kriterden bir yıldız almayı başarmışlardır. Kümelenme potansiyeli gösteren bu sektörlerin Çanakkale ilinde çalışan sayısı 10.196 kişidir. Bu sayı Çanakkale il içindeki toplam istihdamın (16.175) %63,03'üne tekabül etmektedir. Çalışmada ilde 2-4 kod bazda küme olarak karşımıza çıkan bu sektörlerin Türkiye geneli istihdamı 12.580 kişidir. Bu sayı Türkiye toplam istihdamının (91.782) %0,13'üne tekabül etmektedir. Çanakkale ilinde üç yıldız alan bu sektörlerde faaliyet gösteren toplam 30 firma bulunmaktadır. Bu sayısı Türkiye genelinde toplam firmanın (978) % 0,03 'üne tekabül etmektedir. İleride kümelenme potansiyeli sergilemesi beklenen diğer bir deyişle analizden 2 yıldız alan 22 sektör tablo 4 de gösterilmiştir.

Tablo 4: TR222 Çanakkale Bölgesi Kümelenme Analizi 2 Yıldız Alan Sektörler

NUTS 3 KODU	Nace Kodu	Sektör Adı	Yıldız Büyüklük (yıldız varsa; 1 yoksa 0)	Yıldız Başatlık (yıldız varsa; 1 yoksa 0)	Yıldız Uzmanlaşma (yıldız varsa; 1 yoksa 0)
TR222	05.20	Linyit madenciliği		★	★
TR222	07.29	Diğer demir dışı metal cevherleri madenciliği		★	★
TR222	08.11	Süsleme ve yapı taşları ile kireç taşı, alçı taşı, tebeşir ve kayağantaşı (arduvaz-kayraktaşı) ocakçılığı		★	★
TR222	08.12	Çakıl ve kum ocaklarının faaliyetleri; kil ve kaolin çıkarımı		★	★
TR222	10.39	Başka yerde sınıflandırılmamış meyve ve sebzelerin işlenmesi ve saklanması		★	★
TR222	10.41	Sıvı ve katı yağ imalatı		★	★
TR222	10.51	Süthane işletmeciliği ve peynir imalatı		★	★
TR222	10.91	Çiftlik hayvanları için hazır yem imalatı		★	★
TR222	11.02	Üzümden şarap imalatı	★		★
TR222	19.10	Kok fırını ürünlerinin imalatı		★	★
TR222	22.23	Plastik inşaat malzemesi imalatı		★	★
TR222	23.51	Çimento imalatı		★	★
TR222	23.63	Hazır beton imalatı		★	★
TR222	24.10	Ana demir ve çelik ürünleri ile ferro alaşımların imalatı		★	★
TR222	28.14	Diğer musluk ve valf/vana imalatı		★	★
TR222	31.01	Büro ve mağaza mobilyaları imalatı		★	★
TR222	31.02	Mutfak mobilyalarının imalatı		★	★
TR222	31.09	Diğer mobilyaların imalatı		★	★
TR222	35.11	Elektrik enerjisi üretimi		★	★
TR222	45.20	Motorlu kara taşıtlarının bakım ve onarımı		★	★
TR222	52.10	Depolama ve ambarlama		★	★
TR222	56.29	Diğer yiyecek hizmeti faaliyetleri		★	★

Kaynak: Yazarların Hesaplamaları

Analizden 2 yıldız alan 22 sektörden 21 tanesi uzmanlaşma ve başatlık kriteri değerleri bakımından eşik değerleri geçerek söz konusu kriterlerden birer yıldız almayı başarmışlardır. Ancak söz konusu sektörler büyüklük kriterini sağlayamamışlardır. . Kümelenme potansiyeli gösteren bu sektörlerin Çanakkale ilinde çalışan sayısı 14,371 kişidir. Bu sayı Çanakkale il içindeki toplam istihdamın (16.841) %85,33'üne tekabül etmektedir. Çalışmada ilde 2-4 kod bazda küme olarak karşımıza çıkan bu sektörlerin Türkiye geneli istihdamı 26,950 kişidir. Bu sayı Türkiye toplam istihdamının (772,648) %0,03 'üne tekabül etmektedir. Çanakkale ilinde iki yıldız alan bu sektörlerde faaliyet gösteren toplam 334 firma bulunmaktadır. Bu sayısı Türkiye genelinde toplam firmanın (16,509) % 0,02 'ne tekabül etmektedir. "Üzümden şarap imalatı" sektörü uzmanlaşma ve büyüklük kriterlerinden yıldız almalarına rağmen, başatlık kriterinden yıldız alamamıştır. TR222 Bölgesinde toplamda 6 sektör ise analizden sadece 1 yıldız alabilmiştir.

5. TR222 ÇANAKKALE BÖLGESİ TEKNOLOJİ YOĞUNLUĞU ANALİZLERİ

Gerek teşvik politikaları, gerekse küresel ekonomik gelişmelere bakıldığında desteklenmesi gereken sektörler katma değer yaratan, teknoloji yoğun sektörler olmalıdır. Maalesef bölgede imalat sanayi alt sektörleri incelendiğinde, neredeyse iktisadi faaliyetlerin tümünün orta-yüksek, orta-düşük ve düşük teknoloji yoğunluğuna sahip sektörlerde gerçekleştiği görülmektedir. Kümelenme potansiyeli

olan 8 sektörün tümü de düşük teknoloji sektörlerdir. Yüksek teknoloji yoğunluğuna sahip hiçbir sektörde faaliyet gerçekleştirilmemektedir.

Bölgede ileride kümelenme potansiyeli kazanması beklenen ve analizden iki yıldız alan sektörler incelendiğinde söz konusu sektörler içerisinde yüksek teknoloji yoğunluğuna sahip herhangi bir sektör bulunmadığı görülmektedir. İki yıldız alan sektörler içerisinde orta yüksek teknoloji yoğunluğuna sahip tek sektör "Diğer musluk ve valf/vana imalatı" sektörüdür. Bu sektör diğer iki yıldız alan sektörlerle nispeten daha yüksek katma değer yaratacak bir sektör oldukları için bu sektörlerle ilişkin kümelenme potansiyelinin değerlendirilmesi gerekmektedir. TR222 Çanakkale Bölgesi orta düşük teknoloji yoğunluğu analizi tablo 5 da gösterilmiştir.

Tablo 5: TR222 Çanakkale Bölgesi Orta Düşük Teknoloji Yoğunluğu Analizi

ORTA DÜŞÜK TEKNOLOJİ	
Nace Kodu	Sektör Adı
22.23	Plastik inşaat malzemesi imalatı
23.51	Çimento imalatı
23.63	Hazır beton imalatı

Kaynak: Yazarların Hesaplamaları

Görüldüğü gibi TR222 Bölgesinde öne çıkan sektörlerin teknoloji yoğunluğu düşük sektörler olduğu düşünüldüğünde bölgenin teknoloji yoğunluğu oldukça düşük çıkmaktadır. Teknoloji yoğunluğu seviyesini artırmak bölgenin geleceği için kritik önem taşımaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

TR222 Çanakkale bölgesi için yapılan ilk kümelenme analizi olması bakımından literatüre katkı sağladığı düşünülen çalışmada,

- Seramik karo ve kaldırım taşları imalatı,
- Seramik ev ve süs eşyaları imalatı,
- Seramik sıhhi ürünlerin imalatı,
- Başka yerde sınıflandırılmamış diğer madencilik ve taş ocakçılığı,
- Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçaların işlenmesi ve saklanması,
- Ev hayvanları için hazır gıda imalatı,
- Başka yerde sınıflandırılmamış metalik olmayan diğer mineral ürünlerin imalatı,
- Yakıtların, maden cevherlerinin, metallerin ve endüstriyel kimyasalların satışı ile ilgili araçlar,

Sektörlerinde kümelenme potansiyeli belirlenmiştir. Söz konusu sektörler dışında analizden büyüklük, başatlık ve uzmanlaşma bakımından üç yıldız alan başka bir sektör olmamıştır.

Çanakkale'de imalattan elde edilen katma değerın %18'i ana metal imalatından gelmekte olup, Türkiye genelinde bu sektördeki katma değerın %2,2'sini Çanakkale oluşturmaktadır. Ana metal sanayii elde ettiği katma değer ve sağladığı istihdam ile ilin en önemli sektörleri arasında yer alırken Biga ilçesi sektör açısından öne çıkan ilçelerin başında yer almaktadır.

Sanayi Sicil Bilgi Sistemine göre 2017 yılında Çanakkale'de gıda ürünleri imalatından sonra en fazla işletmeye sahip imalat alanı mobilya imalatıdır. Mobilya imalatı elde ettiği katma değer ve sağladığı istihdam ile ilin önemli sektörleri arasında yer alırken, Biga ilçesi sektör açısından öne çıkan ilçelerin başında yer almaktadır.

Jeolojik olarak çeşitliliğe sahip Biga Yarımadası'nda 204 adet metalik maden yatağı olduğu bilinmektedir. Biga bölgesinin maden potansiyelinin geliştirilmesi ve bölgeden yola çıkarak yeni yatakların ortaya çıkarılabilmesi için Çanakkale ili ve çevresinde maden aramalarına yönelik veri oluşturma çalışmaları devam edilmelidir.

Çanakkale Bölgesi imalât sanayiinde katma değerin yükseltilmesi için işyeri sayısı, istihdam sayısı ve ciro miktarı açısından öne çıkan sektörlerde yenilikçilik ve verimliliği destekler nitelikte çalışmalara önem verilmesi gerekmektedir.

Tarım sektörü; istihdama olan etkisi, bitkisel üretimdeki öncülüğü, markalaşmış ürünleri ve ürettiği katma değer ile Çanakkale'nin öncelikli sektörleri arasında yer almaktadır. Tarıma dayalı sanayinin ihtiyaç duyduğu birçok tarımsal ürün Çanakkale'nin verimli ve geniş topraklarında yetiştirilmektedir. Sahip olduğu bu ürün çeşitliliği ile Çanakkale, tarıma dayalı sanayi alanında yatırımcılara birçok fırsat sunmakta ve bu durum gıda sanayi yatırımlarının Çanakkale'de yoğunlaşmasını sağlamaktadır.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında, lider şirketleri merkeze alan ve bölgedeki tek yüksek eğitim kurumu olan Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nin de gerek planlama gerekse de uygulamada sürece dâhil olduğu kamu ve özel sektör işbirlikleri; bu işbirlikleri çerçevesinde kurulacak özel ihtisas sanayi bölgeleri ve serbest bölgeler ile TR222 Bölgesinin kümelenme potansiyelinin artırılacağı öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

Akdağ, R., Mete, M. & Emhan, A. (2014). Diyarbakır Tekstil ve Hazır Giyim Sektörünün Elmas Modeli ile Kümelenme Analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 19(2).

Aksel, E.(2014). Bölgesel Kalkınmada Kamunun Rolü: Türkiye Üzerine Ampirik Analiz. Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.

Alsaç, F. (2010). *Bölgesel Gelişme Aracı Olarak Kümelenme Yaklaşımı Ve Türkiye İçin Kümelenme Destek Modeli Önerisi*, Yayınlanmamış DPT Uzmanlık Tezi. DPT Uzmanlık Tezleri, Ankara.

Bakırcı, F, Ekinci, E. ve Şahinoğlu.(2014). *Bölgesel Kalkınma Politikalarının Etkinliği: Türkiye Alt Bölgeler Bazında Bir Uygulama*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 18 (2): 281-298.

Bayraktutan, Y. (1994). *Bölgesel Dengesizlik Ve Bölgesel Kalkınma*. Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi. 10 (3-4): 183-214.

Bertan, S.(2009). *Turizmin Çevre Üzerinde Yarattığı Etkiler: Pamukkale Örneği*. Turizm Araştırmaları Dergisi, Cilt:20,Sayı 2:204-214.

Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu.[http://www.tepav.org.tr/Sempozyum/2007/Bildiriler/6_2_Kazancik.Pdf],(25-26/10/2007).

Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı, (2012). *TR41 Bölgesi İlleri Kümelenme Analizleri*. Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı Yayınları, Bursa.

Cansız, M.(2011).*Türkiye'de Kümelenme Politikaları Ve Uygulamaları*. Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık.

Çalı, H.H. (2011). *Türkiye'de Kalkınma Ajanslarında Denetim Sorunsalı*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15(2): 419-442.

Erkek D. ve Öselmiş G. (2011). *TR32 Düzey II Bölgesi'nde Kümelenme Yaklaşımı*. Denizli: Güney Ege Kalkınma Ajansı Yayınları. Denizli.

Erkut, Çağlar F.(2011). Kümelenme Ve Aydın ilindeki Kümelenme Potansiyeli Olan Alanlar. Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Eser, U. ve Köse, S.(2005). Endüstriyel Yerelleşme Ve Yoğunlaşma Açısından Türkiye Sanayi: İl İmalat Sanayilerinin Analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*,60-2.

GEMKA, (2017). *TR22 (Balıkesir, Çanakkale) Güney Marmara Bölgesi İmalat Sanayi Stratejisi Ve Eylem Planı*. Güney Marmara Kalkınma Ajansı

Gündüz, A.Y. (2013). Türkiye'de Az Gelişmiş Bölgelerin Kalkındırılmasında Bölgesel Dergisi, 27(2) :63-78.

- İZKA, (2009). *İzmir İçin Stratejik Ve Yükselen Sektörler*, İzmir Kalkınma Ajansı Yayınları, İzmir.
- İZKA, (2010c). *Kümelenme Stratejisinin Geliştirilmesine Yönelik Araştırmalar Sonuç Raporu*. İzmir Kalkınma Ajansı Yayınları, İzmir.
- İZKA, (2013). *İzmir Kümelenme Stratejisi 2013-2018*. İzmir Kalkınma Ajansı Yayınları, İzmir.
- İZKA. (2010a). *İzmir Kümelenme Analizi*. İzmir Kalkınma Ajansı, İzmir.
- İZKA. (2010b). *İzmir Kümelenme Stratejisi Deneyimi Ve Kümelenmenin Yönetişimi*. İzmir Kalkınma Ajansı Yayınları, İzmir.
- İZTO, (2013). *Kümelenme Modeli Ve Türkiye'deki Kümelenme Çalışmaları*, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir.
- Kalkınma Bakanlığı, "TRC2 Bölgesi Bölge Planı Analiz Ve Genel Değerlendirme Revize" M[<http://www.kalkinma.gov.tr/bolgeplani/trc2%20b%C3%B6lgesi%2020142023%20b%C3%B6lge%20plan%C4%B1%20analiz-ve-genel-degerlendirme-revize-kka.pdf>], (03.04.2017).
- Karaalp, S. ve Erdal, F. (2009). Bölgeler Arası Gelir Farklılıklarının Azalmasında Yığılma Ekonomilerinin Etkisi: Beta Yakınsama Analizi. *Econ Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi*, 17-19 Haziran, Eskişehir, Türkiye.
- Karacadağ Kalkınma Ajansı, (2014b). *Şanlıurfa İli Tekstil Ve Hazır Giyim Sektörü Kümelenme Yol Haritası Raporu*, Karacadağ Kalkınma Ajansı Yayınları, Diyarbakır.
- Karayel, S.(2010), Yenilikçi Bir Örgütlenme Modeli Olarak "Kümelenme" İle İşletme Performansı İlişkisi: Ayakkabıcılık Sektöründe Bir Araştırma. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Kargı, N.(2009).Bölgesel Kalkınma Yaklaşımlardaki ve AB Perspektifi Altında Türkiye'nin Bölgesel Kalkınma Analizi. *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi*, Cilt: 1,Sayı: 3, 1307-9832.
- Kartal, G.(2013). Bölgesel Kalkınmada Kümelenme: Türkiye'de Turizm Kümelenmesi (2000-2012). Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi SOSYAL Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Kazancık, B.L.(2007).Bölgesel Gelişme Ve Sektör-Bölge Yığınlaşmaları.
- Mesci, M.ve Dönmez, G.(2016). Turizmin Bölgesel Kalkınma Ve Yerel Halk Üzerindeki Etkisi: Mudurnu Örneği. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16: 21-50.
- Müderrişoğlu, B.(2016). Küme Oluşum Ve Gelişim Sürecinde Belirleyiciler: İstanbul Mobilya Sektörü Örneği, Doktora Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.
- Orta Anadolu Kalkınma Ajansı, (2015). *TR72 Bölgesinde Öne Çıkan Sektörler*. Orta Anadolu Kalkınma Ajansı Yayınları, Kayseri.
- Porter, M.(2003).The Economic Performance of Regions, *Regional Studies*, 37(6-7): 549-578.
- Saraç, A. (2006). Bölgesel Kalkınma Modelleri Ve Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP). *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. T.C. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Sayın, M.(2017). Bölgesel Rekabetçilik Ve Kümelenme: Alanya Turizm Konaklama Sektörü Küme Analizleri Ve Strateji Önerisi. Doktora Tezi Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta.
- Seki, İ. ve Arslan, M. (2018). TRC2 Diyarbakır-Şanlıurfa Bölgesi Kümelenme Potansiyeli Analizi. *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 32-53.
- Sevinç, H.(2011).Bölgesel Kalkınma Sorunsalı: *Türkiye'de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikaları. Girişimcilik Ve Kalkınma Dergisi* (6: 2).
- Ünal, V.Z. (2014). *TR82 Bölgesi 3 Yıldız Küme Analiz Çalışması*. T.C. Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı, Ankara.